

Ігор Печеранський

ЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ «ВІРИ В ХРИСТА» В БОГОСЛОВСЬКО-ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ В. І. ЕКЗЕМПЛЯРСЬКОГО

У статті аналізується богословсько-філософська спадщина Василя Ілліча Екземплярського (1875-1933), на предмет виокремлення етичного осердя останньої, яке полягає в морально-мобрунтуванні категорії віри-любви в Христа, що становить основу його християнського гуманізму. Феномен релігійно-філософської спадщини київського вченого полягає у тому, що вона знаходиться на перехресті двох традицій – духовно-академічної та публіцистичної, які взаємодоповнюють одна одну під час аналізу актуальних питань моральної науки.

Ключові слова: філософська культура Києва кінця XIX – початку XX ст., Василь Екземплярський, моральне богослов'я, віра, любов, юродство.

И. Печеранский. Этическое обоснование "Веры в Христа" в богословско-философской концепции В. И. Экземплярского

В статье анализируется богословско-философское наследие Василия Ильича Экземплярского (1875-1933), на предмет выделения этической основы последней, которая состоит в моральном обосновании категории веры-любви во Христа, что составляет основу его христианского гуманизма. Феномен религиозно-философского наследия киевского ученого состоит в том, что оно расположено на перекрестке двух традиций – духовно-академической и публицистической, которые дополняют друг друга в ходе анализа актуальных проблем моральной науки.

Ключевые слова: философская культура Киева конца XIX – начала XX вв., Василий Экземплярский, моральное богословие, вера, любовь, юродство.

I. Pecheransky. The ethic argumentation of "faith in Christ" in the theological and philosophical conception of V. Ekzemplarsky

The article is devoted to analysis of theological and philosophical heritage of Vasyl Ekzemplarskyi on the subject of severance of ethic center of the last which consists in moral grounding of category of faith-love in Christ which is the basis of its Christian humanism. The phenomena of religious and philosophic heritage of Kyiv scientist is

its being in the crossing of two traditions – spiritual-academic and publicistic which complement each other in the progress of analysis of actual questions of moral science.

Key words: *philosophic culture of Kyiv in the end of XIX-beginning of XX century, Vasyl Ekzemplierskyi, moral theology, faith, love, feeble-mindedness.*

Відтворюючи процес становлення та розвитку православно-теїстичного філософування в межах духовно-академічної традиції Києва впродовж XIX – початку XX століття, необхідно зауважити, що формування професійного філософського середовища в Духовній академії є складним та багатовимірним явищем. Відзначаючи важливість матеріалів науково-методичного характеру, які становили основу програм викладання та визначали академічний рівень у системі тогочасної освіти, рух ідей київської традиції духовно-академічної філософії означеного часу, врахувавши проблемно-теоретичний та тематичний виміри, можна охарактеризувати за такими напрямками: 1) *логіка та гносеологія* (І. Борисов, І. Скворцов, В. Карпов, Ор. Новицький, С. Гогоцький, П. Юркевич, П. Ліницький та ін.); 2) *філософсько-психологічні дослідження* (П. Авсенєв, Д. Поспехов, сюди ж належать – Ор. Новицький, С. Гогоцький та П. Юркевич); 3) *моральна філософія та антропологія* (І. Скворцов, П. Юркевич, М. Олесницький, Н. Фаворов, Г. Малеванський, В. Екземплярський та ін.). Варто окремо виділяти *метафізичну* (4) та *історико-філософську* (5) складові духовно-академічного дискурсу, оскільки, по-перше, теїстичне філософування в межах православного віровчення неможливе без ідей спекулятивно-метафізичного змісту, більшість з яких у творчості вчених були критично переосмислені в продуктивній полеміці з традицією німецького ідеалізму, по-друге, розгортання-розвиток тієї чи іншої ідеї важко уявити без звернення до буття філософії – її історії. Тому кожен з вище означених дослідників так чи інакше звертався до історії філософії, як то для підтвердження своїх ідей чи критики протилежних, враховуючи її обов'язковість у навчальних програмах (поряд з цим є і спеціальні та самостійні історико-філософські розвідки) Попри це, дослідження київської духовно-академічної думки є далеким до свого завершення, адже залишаються маловивченими підходи деяких її представників, ідеї яких важливі для розуміння специфіки формування професійної філософії в цьому регіоні та розповсюдження філософських знань в Україні. Саме тому хотілося в цій статті звернутися до творчості одного з них, а саме, професора морального богослов'я Київської духовної академії (КДА) *Василя Ілліча Екземплярського* (1875-1933) та розкрити основні ідеї його богословсько-філософської концепції.

Народився Василь Ілліч 12 січня 1875 р. (за старим календарем – 30 грудня 1874 р.) в багатодітній родині відомого київського духівника Іллі Тихоновича Екземпларського, який після народження сина овдовів, став монахом, прийнявши ім'я Ієронім, у 1885 р. став єпископом, а 1905 року помер в сані архієпископа Варшавського. Про нього згадували: “Святитель дивував всіх, що знали його, своєю винятковою привітністю, ласкавою мовою, що не мала образливого докору, ніжним поводженням із скорботною... і навіть винною перед ним душею. Відчувалася така теплота і доброта душі, що щирість охоплювала людину, і вона висловлювала все сокровенне, як доброму, співчутливому батьку” [5, с. 196]. Звідси стає зрозумілою важливість християнської любові у творчості київського вченого, прикладом якої був для нього власний батько. Після закінчення гімназії, а згодом Литовської духовної семінарії, у 1896 р. В. Екземпларський вступає до КДА. В 1901 р. захищає магістерську дисертацію “Біблійне та святоотецьке вчення про сутність священства”, яка, на думку одного з рецензентів П. Ліницького, була “ретельно продуманим та із старанністю виконаним” [4, с. 422] дослідженням. Вчений ступінь магістра йому було присвоєно з запізненням, а Рада КДА від 17 серпня 1902 року призначила його на посаду приват-доцента кафедри морального богослов'я [2], розбудови засад якого він і присвятив усе своє життя.

В основних своїх працях, часів викладання в КДА (1900-ті рр.), – “До питання про відношення моральності до політики” (1905), “Деякі думки з приводу захисту смертної кари в російській богословській літературі останнього часу” (1907), “Пам'яті М. М. Неплюєва” (1908), “Вчення давньої Церкви про власність” (1910), “Гр. Л. Толстой та св. Іоан Златоуст в їх поглядах на життєве значення заповідей Христових” (1912), – молодий вчений окреслив не лише коло тих основних проблем, якими буде перейматись впродовж всієї своєї наукової діяльності, але й виявив, як йому здалося, основну й злиденну проблему сучасного релігійного життя – наявність великої прірви між моральним змістом євангельського ідеалу, який уособлюють “дух та букву” віри в Христа та практикою державного та суспільно-церковного життя. Як раз в ті часи важливість цього питання було усвідомлене й іншими представниками “ліберальної” професури в стінах КДА (П. Кудрявцев, В. Завитневич, Ф. Титов, М. Рибинський та ін.), що ініціювали “Проект найбільш необхідних тимчасових змін та доповнень до Статуту православних духовних академій” [6, с. 170], в якому висловили не лише важливість нагальних реформ у духовно-освітніх закладах, але й окреслили необхідний шлях цього процесу: розширення прав академічних рад – надання їм керувати виховні та

навчально-наукові питання, виборність академічного керівництва тощо. В. Екземплярський брав активну участь у обговоренні цих питань, займаючи позицію лібералів.

Невдовзі після того й було розпочато “справу” київського вченого. У 1911 р. вирішено укласти збірку статей, яка була б присвячена покійному Л. Толстому. Запросили до участі й Василя Ілліча. Він спеціально до збірки підготував статтю «Гр. Л. М. Толстой і св. Іоан Златоуст в їх поглядах на життєве значення заповідей Христових». І тут все почалося. Митрополит Київський Флавіан (Городецький), відповідно до листа ректора Київської академії, єпископа Інокентія (Ястребова), провів у Святишому Синоді рішення про виключення В. Екземплярського з Академії, при цьому мотивом виключення з'явилася згадана стаття. Про все це вчений дізнався з газет. Пізніше він напише: “Мене не лише не визнали за потрібним вислухати, але навіть не зажадали від мене жодного пояснення, так, як нібито справа була зрозумілою само собою і ні в якому поясненні не було потреби” [11, с. 3]. Замислитись над тим, чи справді зміст згаданої статті став підставою звинувачень на адресу вченого і наказу про звільнення його з академії без дозволу працювати в духовному відомстві, спонукає й та атмосфера таємничості, якою огорнута вся “справа” професора, що дізнався про свою “антиправославну літературну діяльність” (так було зазначено в газеті “Колокол”) та звільнення з повідомлення у “Церковних відомостях”. Для професора Духовної академії таке убивче формулювання, зрозуміло, загрожувало не лише заборонаю релігійно-публіцистичної діяльності, але й лягало страшною плямою на його добре ім'я. Адже він, на думку С. Булгакова, був тим науковцем, який прагнув “в своїй церковній свідомості відділити гріхи і слабкості церковної влади, деморалізованої бюрократизмом і зв'язком з державністю, від живого буття града церкви Христової” [1, с. 39]. В “Постанові...” Св. Синоду В. Екземплярського звинувачували в тому, що він знахабнів:

- порівняти великого вчителя церкви й святого Іоана Златоуста з відлученим від тієї ж церкви за заперечення її та її вчення письменником графом Львом Толстим та стверджувати, при цьому, що “на прапорі, який був високо піднятий словом і страждальним життям св. Іоаном Златоустом, був накреслений той самий святий заклик, що і у Л. Н. Толстого”;

- назвати цього відлученого від церкви письменника “великим покійним проповідником”, а його антихристиянське вчення шляхом “до землі обітованої” [11, с. 6].

Здається, що ця стаття була лише причиною, яку вирішили використати як привід для звільнення. На думку М. Соміна, київський

професор був “кваліфікованим” богословом, який “свято шанував весь православний догматизм. А тому в статті немає ані найменшого співчуття до тієї ересі, за яку був відлучений від церкви Толстой. Суть статті абсолютно інша: у ній стверджується, що Толстой вважав євангельські заповіді життєво важливими й такими, що потребують нагального виконання зараз, в цьому земному житті” [7]. Вважаємо, самого тексту “Постанови” достатньо, щоб зрозуміти у чому суть справи, а саме, дослідник насмілився стверджувати, що “панівний напрям сучасного богослов’я”, яке Екземплярський інколи зневажливо називає “казенним”, “офіційним” богослов’ям, “прагне притупити гостроту розладу між Євангельськими заповідями і наявним життям християнського суспільства, приховує правду Христову, не визнає її життєвості, освячує явно несправедливі засади сучасного життя і, особливо, життя суспільного: від імені Божественного учення, шляхом штучного підбору місць з новозавітного і, переважно, старозавітного Одкровення, виправдовує всі біди, які панують в житті християнських народів, зі всіма їх жахами, осоружними не лише християнській, але і язичницькій свідомості” [11, с. 7].

Варто навести декілька цитат В. Екземплярського, в яких він чітко окреслює відмінність між “офіційним” богослов’ям та власним підходом. “Перед обличчям верховного Євангельського ідеалу життя, що визнається святим і достеменним, завжди можлива двояка оцінка життєвих явищ – що і складає завдання морального богослов’я. Чи можливо цей верховний святий ідеал зробити пробним каменем якості й досконалості тих побутових форм і стосунків, що існують в житті, або ж, визнаючи останні правдивими з точки зору їх панування в даний момент історії, прагнути звести верховний ідеал життя до його існуючого рівня та від імені християнства освячувати такі сторони життя, які не відповідають євангельському ідеалу. Першу оцінку явищ життя я вважаю єдиною законною в християнській етиці, як науці нормативній, і на цій точці зору завжди стояли, в моєму розумінні, святі учителі Церкви. Другу ж оцінку життєвих явищ я вважаю помилковою, по суті, і це напрям нашої науки, можна визнати як пануючий у нас, я характеризую терміном «офіційне» або «казенне» богослов’я” [11, с. 14]. І ще: “Але в одному раніше ніхто не докоряв християнству, це – в його бездушності, в байдужості до людського горя і нужди, в потуранні гріху й себелюбству. Але тепер ці докори звичайні. Християнство, ця релігія любові і самозречення, це радісна звістка всім приниженим, ображеним і знедоленим, цей заклик до беззавітної жертви на служіння горю і нужді ближніх – тепер ця релігія, ця радісна звіст-

ка, цей благородний заклик оголошуються ворожими життя, а Церква православна – захисницею того зла та неправда, які панують в світі. Це, звичайно, страшне непорозуміння, і причини, що викликали його, полягають, до певної міри, на мою думку, в тому одіянні, в яке прагне наше богослов'я вдягнути християнство, намагаючись наблизити святий небесний ідеал до умов нашого життя, що називають християнським” [11, с. 16]. Чи подібні закиди є цілеспрямованою критикою В. Екземплярським богослов'я? Навряд. Це ті висновки, до яких він дійшов не лише думкою, але й серцем – вони вистраждані всім його життям. Біль за церкву ранив його душу. Вчений не заперечує догмат про святість церкви, якраз навпаки, віра в істинну церкву повинна відродитись, вважає він, очиститись від бруду дискредитації та марнославства сьогодення. Очиститись повинно і сучасне богослов'я. “І якщо наше богослов'я покликане бути слугою Христа в світі, тоді воно повинно сповідувати й проповідувати істину Христову у всій її чистоті та осяйній красі, а не спотворювати в угода початкам, які панують в нашому наявному житті. І стверджував, що не варто й не потрібно слідувати духові часу в розумінні вічного та абсолютного, не варто і не потрібно виправдовувати зло на основі християнства” [11, с. 17].

Звільнення з академії не лише не збило з ніг В. Екземплярського, але й надало йому більшої наснаги: 1914 р. він входить до складу Ради створеного випускниками та професорами Київського університету Науково-філософського товариства, а 2 листопада 1915 р. отримує дозвіл від губернатора на видання власним коштом журналу “Християнська думка”, який ставив перед собою мету “служіння зростанню християнської думки в Росії і сприяння ствердженню істинно християнських підвалин життя” [8, Арк. 1-2]. Проте вже згодом на позачерговому засіданні Ради КДА було прийнято рішення про відновлення вченого у професорському званні та членстві в Раді [3, Арк.1]. У 1913 р. в Києві виходить праця “Євангеліє і суспільне життя”, а 1915 р. в Петрограді побачила світ робота “Євангеліє Ісуса Христа перед судом Ніцше”. Чи не головним лейтмотивом обох цих досліджень є теза про цілковиту несумісність світоглядів та життєвих позицій людей, серед яких одна знаходиться у вірі, а інша поза вірою. Проаналізувавши твори “Антихристиянин” і “Так казав Заратустра” на прикладі зіставлення вчення Ніцше та моральної концепції євангельського ідеалу, він вказує на абсолютно відмінне сприйняття сенсу життя, любові, добра, страждання тощо. Як для німецького мислителя, образ стражденного Бога є прикладом людської жорстокості, а ідея спасіння світу ціною розп'яття Христа схожа на абсурд, то для православного християнина, на думку

В. Екземплярського, страждання Христа то є найвищий прояв божественної любові. Якщо Ніцше вбачає в християнстві скорботу, подаяння та приниження, намагаючись замінити його на релігію надлюдини, то київський професор вважає, що мужність та радість повинні бути постійними супутниками християнина в житті. Незважаючи на цілковиту протилежність підходів, В. Екземплярський з повагою ставиться до “опонента по духу”, оскільки, на його думку, їх об’єднують ті проблеми сьогодення, які піднімають питання морального вдосконалення людини та місця моральних цінностей в її житті.

У 1918 р. В.Екземплярський продовжує видавати журнал “Християнська думка”, бере участь у засіданнях вже об’єднаних Релігійно-філософського та Науково-філософського товариств, на яких, переважно, обговорювалось питання Української автокефальної церкви. Помер 3 липня (20 червня) 1933 року і був похований на Солом’янському кладовищі.

Отже, основним лейтмотивом богословсько-філософської концепції київського вченого постає *проблема узгодження морально-досконалого євангельського ідеалу з практикою державного та суспільно-церковного життя, яка, на його думку, є далекою від істин віри Христової*. Цю проблему В. Екземплярський намагається розв’язати крізь призму низки кричущих проблем, які виступають симптомами теперішнього дня, а саме, *проблема соціального зла (до питання про засади суспільної етики), проблема християнської любові, проблема особистого вдосконалення та самозречення*.

“Хай згине й зникне з церкви все, що торгувало вірою, перекручувало Євангеліє на догоду людям, що робило світлий й принадний образ Христа далеким від людського серця. Хай воскресне Бог!” [13, с. 188] – такими гучними гаслами київський вчений ніби передчуває відродження церковного устрою на істинно-євангельських началах. Покладаючи великі надії на Всеросійський церковний з’їзд (1-12 червня 1917 р. в Москві), який, на думку Василя Ілліча, повинен “відродити церковну свідомість та церковні почуття, створити такий план загально церковного будівництва, в якому кожна особистість зможе долучитись до радісного будівництва” [12, с. 159], він розуміє, що церковне відродження можливе лише за умов створення нових форм суспільного буття, на засадах християнства. З факту усвідомлення цього й починається *критичний період* у творчості мислителя, коли він виступив з докладом “*До питання про відношення моральності до політики (моральні норми життя й міжнародні відносини)*” (1905), в якому проаналізувавши приклади безвідповідальної та аморальної політики в історії, приходять до оптимістичного висновку: “Стверджувати,

що християнський моральний ідеал, як нескінченно високий, непристосований до життя, значить стверджувати й противне вірі в Христа як Учителя людства, й противне свідченню самої історії” [9, с. 304]. В. Екземплярський переконаний, що в політиці варто керуватись не вузькоогоїстичними та корисними інтересами, а заповідями Христа. Це дозволяє йому чітко сформулювати вимоги християнської етики: “Перед обличчям такого неузгодження життя та його ідеалу зрозумілим є завдання християнської етики. Вона не повинна прагнути згладити усвідомлення цього розладу життя та ідеалу, а навпаки, пробудити це усвідомлення з метою скерувати життя на шлях внутрішнього перетворення й просвіти його світлом вічної істини” [9, с. 306].

Перехід проблеми “відношення моральності до політики” з царини теорії до царини практики пов’язаний, на думку мислителя, з конкретними прикладами внутрішньополітичної ситуації в Росії на початку ХХ століття. Мова йде про тему смертної кари, що завжди хвилювала інтелігенцію, і якій він присвятив низку полемічних статей – “*Біблія та смертна кара*” (1906) та “*Кілька думок щодо захисту кари на смерть в російській богословській літературі останнього часу*” (1907). Здійснюючи спостереження, дослідник приходиться до цікавих висновків: найбільш відомі юристи того часу (Б. Кістяківський, М. Таганцев, В. Спасович, В. Кузьмін-Караваєв) виступаючи проти смертної кари, опираються в своїх доводах на християнство, натомість якраз богослови (Антоній (Храповицький), протоіереї Т. Буткевич та І. Соловійов та Е. Аквилонов) виступають ініціаторами останньої. Головну ваду такого підходу В. Екземплярський вбачає у “прагненні освятити авторитетом Христа ті стійкі установи державного життя, які не узгоджуються з духом Христового вчення. Дещо великий гріх в цьому відношенні представників російської богословської думки, – біль огортає, коли мовиш” [10, с. 6]. Детально розбираючи докази богословів, він класифікує їх за трьома групами: докази, запозичені з Біблії, загальнотеоретичні міркування про справедливість, правду та покарання, залякування смертною карою. Найбільше обурило вченого посилання на Ін. 19:10 (“Пилат говорить Ему: мене ли не відповідаєш? не знаєш ли, що я имею власть распять Тебя”), в чому він помічає спробу залучити факт стратити Христа до обґрунтування смертної кари, що занадто аморально.

З дослідженням проблеми соціального зла в творчості В. Екземплярського тісно пов’язана проблема витоків християнської любові. Феномен любові посідає чи не найголовніше місце в творчості київського філософа. В цьому відношенні особливої уваги заслуговує його

праця “Християнське юродство і християнська сила” (1916). У чому ж феномен любові? Мабуть, вважає вчений, що вона не може виступати мірилом лише індивідуалістичної моралі. Ні! Враховуючи, що світоглядним підґрунтям концепції дослідника постає *теоцентризм*, зрозуміло, чому любов у нього має характеристики всезагальності та універсальності, це вільне служіння світу вічних сутностей. Сприйнята як основа життя, любов виступає тією силою, що долає егоїзм і розкриває в людині божественні риси, відкриває образ Бога в його розумінні, тим самим, надаючи безумовного значення людській сутності. Любов – дієва та творча сила. Вузько-прагматичний підхід, який обмежує любов “числом і мірою”, на думку вченого, повинен бути подоланий відкритістю та всеосяжністю досконалої любові до божественної сутності та людини, як праобразу вічного “Ти”, згідно з вищим законом “дарування і жертви”. Це стверджується особистим самоприниженням і повним сприйняттям іншого “Я” як близького “Ти” в усіх людях, постає визначальною рисою в концепції любові.

Шляхом самоприниження й зречення власного *розуму*, послужник очищується від мирського духу і відкривається до якісно нової любові та спілкування з Богом. На цьому прикладі проглядається в світоглядному плані тісний зв’язок між любов’ю та вірою. Прихований пафос у підході В. Екземплярського становить проблема співвідношення віри та розуму, адже та прірва, яка існує між “волею світу”, що втілюється в законах капіталістичного устрою, та “волею Христа”, яка викладена в євангельських істинах, й обґрунтовує необхідність дії християнської любові та особистого самозречення й вдосконалення через страждання. “...Разум разумных отвергну” (1 Кор. 1:17-19) – заручившись цією цитатою, він протиставляє вузько-прагматичному раціоналізмові та егоїзмові, що знаходиться у керма сучасного життя, вселенське начало віри, “безумство й юродство” вчення Христа versus “мудрості” світу. “Зрікаючись всього, живучи одним любимим, люблячий знаходить в ньому нове життя й нове джерело любові до всього. І віруючий, зрікаючись усього, в Богові знаходить все, в тому числі й самого себе, безмірно звеличеним, цілковито очищеним. В цьому і сила християнської віри. Вже було відмічено, що найвеличніші зусилля розбиваються завдяки обмеженості людини. Віра говорить, що є дещо абсолютне, яке вічно діє та живе в нас” [15, с. 132].

Активність віри в любові – “віра, діюча любов’ю” (Гал. 5:6). Шлях самозреченої любові є шляхом добровільної жертви. Бути істинним адептом Христа – щохвилино зрікатись у кожному вчинку власного “Я”, власного егоїзму, розпинати себе” у жертвній любові до грішної

людини, добровільно нехтувати земним добробутом, зносити страждання. Тому то феномен добровільної жертви, який передбачає християнська любов, тісно пов'язаний з феноменом страждання. “Юродство цієї любові [християнської – І. П.] в тому, що вона цілковито зрікається себе, зрікається навіть усіх тих видимих проявів до себе любові Божої, мириться з тим, що одна участь віруючого і невіруючого, люблячого та нелюблячого Бога” [14, с. 14]. Любов, радість і страждання в концепції В. Екземплярського взаємопов'язані та доповнюють одне одного, сповнюючи людське життя глибиною та сенсом. Поза вірою в Бога-Любов, страждання на землі немає виправдання. Звідси переконання вченого у тому, що той, хто вірує в Христа, залишає всі біди позаду себе, захищений від горя та кривди світу, радіє. Сила радісного страждання – джерелом утворення смислу, очищення людини від усього поверхневого та плінного. “Любов у собі має корінь страждання” [16, с. 76]. Отже, лише самозречена і стражденна любов-“карітас” – любов, що очищує, має в християнстві аскетичний характер, не любов-емоція, а саме любов-чеснота призводить до морального вдосконалення. Вона долає “межі розуму”, мудрості світу та здійснює перехід до віри як “вільної стихії душі”, де господарями залишаються Бог і сама людина.

Таким чином, в основі богословсько-філософської концепції Василя Ілліча Екземплярського знаходиться проблема етичного обґрунтування “віри в Христа”, яка отримує свій смисл від нормативного значення моральних заповідей християнства в житті людини та суспільства. Лише активно-дієвий характер віри, вважає вчений, здатен подолати велику відстань між абсолютно-моральним ідеалом, який втілений в євангельських істинах, та життям людини й суспільства. Зрозуміти в повній мірі цей пафос вченого, його етичний максималізм, можливо, лише вийшовши за межі ролі “професора моральності”. Його погляди, за своєю формою, постають синтезом професійно-академічного та проповідницького стилів, а, за змістом, відстоюванням правди “істин Христових”. Лише усвідомивши це, можна увійти до воріт творчості київського мислителя, збагнути, що звичайного академізму йому було замало для того, щоб “заволати” на всю, таким чином намагаючись збудити сучасне суспільство від сну забуття та зневіри, яке перетворилося на апатичну масу привидів. *Відродити Церкву, Суспільство та Людину на засадах самозреченої та вистражданої віри-любви в Христа, таким чином подолавши прірву між “духом та життям” – ось головна мета християнського гуманізму Василя Екземплярського.*

Література

1. Булгаков С. Самозащита В. Экземплярского / С. Булгаков // Русская мысль. – 1912. – № 8.
2. Выписка из журнала заседаний правления академии о принятии присяги на верность службы доцентом Экземплярским В. Текст присяги. 1902 год // ЦДДА в м. Києві. – Ф. 711. – Оп. 1. – Од. зб. 9091.
3. Дело о разрешении восстановленному Святейшим Синодом в звании проф. В. Экземплярскому читать с начала текущего учебного года лекции по нравственному богословию // ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 711. – Оп. 3. – Од. зб. 3916.
4. Линицкий П. Рецензия на работу В. Экземплярского “Библейское и святоотеческое учение о сущности священства” / П. Линицкий // Труды КДА. – 1902. – Т. 1. – № 4.
5. Мануил (Лемешевский) митр. Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 годы / митр. Мануил (Лемешевский). – Т. 3. – Куйбышев, 1966.
6. Рыбинский В. П. Из академической жизни / В. П. Рыбинский // Труды КДА. – 1906. – Ч. 1.
7. Сомин Н. В. Феномен Экземплярского (о жизни и нравственном богословии проф. Киевской Духовной Академии Василия Ильича Экземплярского) / Н. В. Сомин / <http://chri-soc.narod.ru/index.htm>.
8. Уведомление Киевского губернатора о выдаче магистру богословия КДА Экземплярскому В. И. свидетельства на издание в г. Киеве журнала “Христианская мысль” // ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 295. – Оп. 1. – Од. зб. 557.
9. Экземплярский В. К вопросу об отношении нравственности к политике / В. Экземплярский // Труды КДА. – 1905. – № 11.
10. Экземплярский В. Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени / В. Экземплярский. – К., 1907.
11. Экземплярский В. Несколько слов уволенного профессора духовной Академии в защиту своего богословского направления / В. Экземплярский // За что меня осудили? – К., 1912.
12. Экземплярский В. К предстоящему Церковному Съезду в Москве / В. Экземплярский // Христианская мысль. – 1916. – № 6-7.
13. Экземплярский В. Свобода / В. Экземплярский // Христианская мысль. – 1917. – № 3-4.
14. Экземплярский В. Христианское юродство и христианская сила (к вопросу о смысле жизни) / В. Экземплярский // Христианская мысль. – 1916. – № 3.
15. Экземплярский В. Христианское юродство и христианская сила (К вопросу о смысле жизни) / В. Экземплярский // Христианская мысль. – 2004. – № 1.
16. Экземплярский В. Тайна страданий и христианство / В. Экземплярский // Тайна страданий и христианство. – СПб. : Сатис, 1996.